

KUR'ÂN'IN TÜRKÇEYE TERCÜMESİ TARİHİNE YESEVÎ'DEN BAKMAK EVALUATION FROM YASSAWI ON THE HISTORY OF TURKISH TRANSLATION OF THE QUR'AN

2016 • SAYI: 4 • SAYFA 29-44

İSMAİL ÇALIŞKAN
PROF. DR.
YILDIRIM BEYAZIT Ü. İSLÂMÎ İLİMLER FAK.

ABSTRACT

Even though there are many studies about Hodja Ahmad Yassawi and Divaan-i Hikmah, Quran and tafsir context of Divaan-i Hikmah did not come up much. This study is focused on the Yassawi's interest of utterance Quran verses in Turkish. There are quotations from verses or translations of some verses in Yassawi's profundities. This interest and exercise of Yassawi, have not pleased some learned (ul-ema) in his day's. These data requires to search his place in the history of Turkish translations and Turkish literature. Thus, it is inevitable to mention the beginning of the translation of Quran into Turkish.

Keywords: Hodja Ahmad Yassawi, Divaan-i Hikmah, Turkistan, Qur'an, Turkish, Turkish Qur'an translations

ÖZ

Hoca Ahmet Yesevî ve Dîvân-ı Hikmet üzerinde bir hayli çalışma olmasına rağmen hikmetlerin Kur'ân ve Tefsir bağlamı fazla gündeme gelmemiştir. Bu çalışma Yesevî'nin Kur'ân âyetlerini Türkçe söylemeye duyduğu ilgiye odaklanmıştır. Yesevî'nin hikmetlerinde âyet metinlerinden alıntılar, âyetlerin mefhumları ve bazı âyetlerin kısmi tercümelere vardır. Onun bu ilgi ve uygulaması, zamanındaki bazı ilim adamlarının hoşuna gitmemiştir. Dîvân-ı Hikmet'teki bu veriler, onun Kur'ân'ın Türkçe çevirisi ve Türk Edebiyatı tarihindeki yerini incelemeyi gerektirmiştir. Bu nedenle Türkçe meallerin başlangıcına da değinmek kaçınılmaz olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hoca Ahmet Yesevî, Dîvân-ı Hikmet, Türkistan, Kur'ân, Türkçe, Türkçe mealler

Giriş

Foca Ahmet Yesevî (ö. 562/1166) bir gönül önderi, Dîvân-ı Hikmet adlı eseri ise İlimden bir parça, hikmet deryasından bir goncadır. Asya'nın ve Türk-İslâm tarihinin bu büyük figürünün tarihsel ve sosyal kişiliği karşısında yer yer mitolojik unsurlarla bezenmiş ikinci bir 'Yesevî' figürü daha gözükmemektedir. Fakat biz kendisinden sonrakilerin tahayyül ve tasavvurunun ürünü olan ikinci Yesevî'yi değil, tarihî ve ilmî hakikate uygun olanı incelemeyi tercih ediyoruz. Anlayışımız ve kabulümüz doğrultusunda Ahmet Yesevî ve özellikle Dîvân-ı Hikmet'in Kur'ân ve Tefsir bağlamı üzerine karınca karınca bazı çalışmalar yaptık. Kanaatimize göre onun mirasının en önemli parçalarından birisi, Kur'ân âyetlerinin anlamını Türkçe söylemeye veya onu şiir diliyle kamuya yansıtmaya duyduğu ilgidir. Çalışmamızda işte bu noktayı Türk dilinde yazılmış mealler tarihindeki yerini ele almayı hedefliyoruz. Yesevî'nin güçlü bir tasavvuf yönü vardır. Hâliyle sûfi kavram ve fikirleri hikmetlerde sürekli sergiler. Fakat önceki çalışmalarında ele aldığımız için bu yazımızda onun bu yönüne değinmeyeceğiz.

Ahmet Yesevî'nin mirasını; eserleri, öğrencileri-müritleri, düşüncesi ve mesajı, Yesevîye tarikatı ya da Yesevilik ve şimdilerde Yesevî Yolu, son olarak da şahs-ı manevîsi olmak üzere birkaç başlıkta toplayabiliriz. Bunların her biri başlı başına şerh edilebilecek niteliktedir. Zaten onlarla ilgili yapılmış araştırma ve çalışmalar bir hayli çoktur. Biz bu çalışmada ilgimizi eserleri içinde Dîvân-ı Hikmet üzerine yoğunlaştıracacağız. Onun, hem Yesevî'nin eserleri, hem de döneminde yazılmış diğer eserler içinde bir şaheser olduğunda şüphe yoktur.

Dîvân-ı Hikmet'in çok çeşitli baskıları yapılmıştır. Her birinin yer verdiği hikmet sayısı farklı olabilmektedir. Çalışmamızda beş ayrı Dîvân-ı Hikmet baskısını gözden geçirmekle

birlikte en kapsamlı olmaları sebebiyle sadece ikisini esas aldık. Yine de yer verdiğimiz alıntı ve referansları beş nüshanın hemen hepsinde bulunan hikmetlerden seçmeye çalıştık. Öte yandan Dîvân-ı Hikmet'in farklı baskılarındaki hikmetlerin tamamının Yesevî'ye aidiyeti sorunu devam etmektedir. Biz fikir edinmek ve bir çıkarımda bulunmak için hikmetlere müracaat ettik. Onların aidiyeti ve sıhhati en azından bu makalenin sınırları dışındadır. Yine onun hikmetlerde Kur'ân noktainazarından eleştirilecek çok çeşitli sözler ve fikirler vardır, ancak konumuz dışında olduğundan bu yazıda onlara girmedik.

Kur'ân'ın Türkçeye çevirisinin ne zaman başladığı, ilk tercümenin nerede ve kim tarafından yapıldığı gibi soruların cevabı net değildir. Eldeki veriler bizi 12. yüzyıla kadar götürmektedir. Bu tarih aynı zamanda İslâmî Türk Edebiyatı'nın şaheserlerinin doğduğu zaman kesitine denk gelir. Bu nedenle Kur'ân'ın Türkçeye çevirisi tarihine bir de bu edebiyat tarihinden bakmak yeni netice elde etmemize sebep olabilir. Bu yazının amacı bahse konu tarihî zeminden hareketle özellikle Dîvân-ı Hikmet bağlamında Türkçe meal tarihine bu pespektiften ışık tutmaktır.

Kadim Bir Sorun: Kur'ân'ın Tercümesi

Bilindiği gibi Kur'ân'ın başka dillere tercümesinin tarihi çok eski olduğu kadar, onun tercüme edilip edilemeyeceği meselesi de çok eski bir tartışmadır. Hicri II. yüzyılda, yani büyük imamlar döneminde, Kur'ân'ın tercümesi ile ibadet olup olmayacağı meselesi ön plana çıkmış,¹ galibiyet buna karşı çıkan kesimin olmuştur. Buna karşın, ibadet ile ilgili kısım dışarda kalmak şartıyla Kur'ân'ın tercümesine olumsuz bakan düşünce muvaffak olamamış, erken devirlerden itibaren farklı dillere tercüme yapılmıştır. Olumsuz yaklaşımın Hoca Ahmet Yesevî devrinde de güçlü bir şekilde varlığını, hikmetlere yansıdığı kadarıyla aşağıda göreceğiz.

Esasında Kur'ân'ın başka dile tercümesi ile ilgili ilk işaretler nübüvvet zamanına kadar gider. Hz. Peygamber'in çeşitli hükümdarlara gönderdiği mektuplarda âyetlerden parçalar kullanması ve bunların gittiği yerlerde tercüme edilmesi, Habeşistan'a hicret eden ilk Müslümanların Habeş kralına Kur'ân okuması ve muhtemelen ne dendiğinin açıklanması, Müslüman olan Acemlere Kur'ân'ın manaları olmasa da muhtevasının anlatılması, sahâbeden Selman Farisî'nin Fatiha sûresini Farsçaya tercüme etmesi, söz konusu işaretler arasında yer alır. Daha sonra ise ilk Kur'ân tercümesi-

¹ Bkz. Ahmed Hamdi Akseki, *Namaz ve Kur'ân -Namazda Kur'ân Okuma Meselesi-*, haz. H. Altuntaş, DİB Yayınları, Ankara 2012; Fatih Tok, "Ebû Hanife'ye Göre Kur'ân ve Tercümesi", *Eskişehir Osmangazi Ü. İlahiyat F. Dergisi*, 2015, c. II, s. 269-292.

nin 127/745 yılında Berbericeye yapıldığı bilgisi, hicri üçüncü yüzyılın ilk yarısında (200-250 arası) Mûsâ b. Seyyâr el-Esvârî adlı bir vaizin Kur'ân'ı Farsça ve Arapça tefsir etmesi, 270/883 yılında Abbasî halifesi Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz'in bir melik için bazı âyetlerin tercümesini Iraklı bir âlime yaptırması, yine aynı tarihlerde Hind dilinde tam bir Kur'ân tercümesinin yapıldığına dair bilgiler, sonraki asırlarda Farsçaya ve Türkçeye tercümelerin ortaya çıkması, Kur'ân'ı tercüme faaliyetinin her zaman var olduğunu gösterir.²

Kur'ân'ın tercümesine ilişkin tartışmalar önceleri daha çok onun kutsiyeti ve Arapça dışındaki dillerin yetersizliği çerçevesinde şekillenirken yakın zamanlarda buna ilaveten meale ihtiyaç duyulup duyulmadığı, Arapça dışındaki dillerle Kur'ân'ın manalarının ifade edilemeyeceği, dinin ve nasların tahribi endişesi, ideolojik yönelimler ve doğu-batı tartışmaları³ gibi başka etkenler de ilgi alanına girmiştir. Aşağıda takdim edilen lehte ve aleyhteki bazı çalışmalar, konunun sadece ilmi bir faaliyet değil aynı zamanda Kur'ân'ın sosyal hayatla ilgisini gösterir niteliktedir:

Muhammed Hasaneyn Mahlûf, *Risâle fî hükmi tercemeti'l-Kur'ân ve kiraâtihi ve kitâbetihi bi gayri'l-lugâti'l-Arabiyye*, Kahire 1343/1925.

Muhammed Şâkir, *el-Kavlü'l-fasl fî tercemeti'l-Kur'ân ile'l-lugâti'l-acemiyye*, Kahire 1343/1925.

Şeyhülislâm Mustafa Sabri, *Meseletü tercemeti'l-Kur'ân*, Kahire 1351/1933.

Mahmûd Ebû Dakîka, “Kelime fî tercemeti'l-Kur'ân”, *Nûru'l-İslâm*, 1351/1933, c. III, s. 29-35.

İbrâhîm Cibâlî, “el-Kelâm fî tercemeti'l-Kur'ân”, *Nûru'l-İslâm*, 1351/1933, c. III, s. 57-65.

Muhammed Ferid Vecdi, *el-Edilletü'l-ilmiyye alâ cevâzi tercümeti maâni'l-Kur'ân ile'l-lugâti'l-ecnebiyye*, Kahire 1355/1936.

Mahmud Şeltût, “Tercümetü'l-Kur'ân ve'n-nusûsi'l-ulemâ fihâ”, *Mecelletü'l-Ezher*, 1355/1936, c. VII, s. 123-134.

Muhammed Mustafâ el-Merâgî, *Bahs fî tercemeti'l-Kur'ân ve ahkâmihâ*, Kahire 1355/1936.

Muhammed Süleyman, *Hadesu'l-ehdâs fil-İslâmi'l-ikdâm alâ terceme-*

² Muhammed Hamidullah-Macit Yaşaroğlu, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi ve Türkçe Tefsirler Bibliyografyası*, Yağmur Yayınevi, İstanbul 1965, s. 64-68; Hidayet Aydar, “Kur'ân'ın Tercümesi”, *DİA*, 2002, c. XXVI, s. 404-405; Muhammed Abay, “Türkçedeki Kur'ân Meallerinin Tarihi ve Kronolojik Bibliyografyası”, *TALİD*, 2012, c. X, sy. 19-20, s. 231-234.

³ Orhan Atalay, “Kur'ân'ın Başka Dillere Çevrilmesi Ekseninde Ortaya Çıkan Tartışmaların Tarihsel Arka Planı”, *Kur'ân Mealleri (Eleştiriler ve Öneriler) Sempozyumu*, DİB Yayınları, Ankara 2007, c. I, s. 29-44.

ti'l-Kur'ân, Kahire 1355/1936.

Muhammed Mustafâ eş-Şâtir, el-Kavlü's-sedîd fi hükmi terceme-ti'l-Kur'ân, Kahire 1355/1936.

Muhammed b. el-Hasan el-Havâcî, "Tercümetü'l-Kur'âni'l-Kerîm", Mecelletü'l-Ezher, 1355/1936, c. VII, s. 190-198.

Muhibbuddîn el-Hatîb, "Limâzâ lem nütercimi'l-Kur'ân", Mecelle-tü'l-Ezher, 1374/1955, c. XXVII, s. 259-62.

Osmân b. Abdullah b. Âkil b. Yahyâ, Hükümü'r-Rahmân bi'n-neh-y an tercemeti'l-Kur'ân, ty.

İsâ Menûn, "Havle tercemeti'l-Kur'ân", Mecelletü'l-Ezher, 1375/1956, c. XXVII, s. 778-86.

Dünya dillerine yapılan Kur'ân tercümeleleri içinde belki de sayıca en fazla Türkçeye yapılanlardır. Oldukça eski bir tarihte başlayan bu dildeki tercümeleler, son iki yüzyılda yüzleri çoktan aşmıştır. Yesevî'nin tercüme tarihindeki yerini görebilmek için Türkçe mealler tarihine kısa bir göz atmak gerekir.

Yesevî'den Önce ve Sonra Kur'ân'ın Türkçeye Tercümesi

Kur'ân'ın Türkçeye yapılan tercümelelerinin başlangıcı Sâ mânîler dev-rine kadar götürülür. 961-976 tarihleri arasında hüküm sürmüş olan Sâ mânî hükümdarı Mansûr b. Nûh'un emriyle, Horasan ve Mâverâunnehir bölgesinin Belh, Buhara, Fergana, Şâş gibi şehirlere mensup âlimlerinden oluşan bir heyet kuruldu. Üyeler arasında Ahmet Yesevî'nin doğduğu şe-hir olan İsficâblı (bugünkü Sayram) bir Türk âlim de bulunuyordu. He-yet 345/956 tarihinde Kur'ân'ın tamamını Farsçaya çevirdi. Mealde Mu-hammed b. Cerîr Taberî'nin Câmîu'l-beyân adlı tefsirinin özetine de yer verildi. Bu tercümenin iki yazması günümüze ulaşmış olup, bunlar İstan-bul Ayasofya (nr 27) ve Dresden (nr 22) kütüphanelerindedir. Meal 1941 yılında Tahran'da basılmıştır. Tercümede satır arası yöntem kullanılmış olup, bu tekniğe göre düz tercüme yerine kelimelerin altına Farsça anlamları yazılmıştır. Aynı heyetin bir de satır arası Türkçe Kur'ân tercümesi yaptığı düşünülmemekte ise de bu henüz ispat edilememiştir. Böyle bir ter-cümenin yapılmasının beşinci/on birinci yüzyıldan sonra (yaklaşık olarak 400/1008) mümkün olduğu anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi bu yüzyılda Di-vânü lugâti't-Türk ve Kutadgu Bilig gibi Türkçe edebî yapıtlar ortaya çıkmıştır. Satır arası tercüme tarzı sonraki zamanlarda da benimsendi. Bu yöntem, muhtemelen Moğol İstilasından kaçan Harezimli ve Horasanlı âlimler tarafından Anadolu civarına da taşınmıştır. Nitekim günümüze ula-şan Anadolu'daki ilk Türkçe Kur'ân tercümelelerinde bu tarzın uygulandığı

görölmüştür.⁴

Türkçedeki tercümele hakkında en kesin bilgi, 14. yüzyıla aittir. Çünkü İstanbul'daki Türk-İslâm Eserleri Müzesi'nde yazma olarak numara 73'te kayıtlı bulunan tercüme, Şîrâzlı Muhammed b. Hâc Devletşâh tarafından 734/1334 tarihinde istinsah edilmiştir. Uzmanların incelemelerine göre bu tercümede asıl metin Karahanlı Türkçesi ile yazılmış olup yer yer Harezmi Türkçesi ile yazılan kısımlar da vardır. Dolayısıyla o aynı zamanda Karahanlı Türkçesinin eldeki en eski örneklerinden birisi sayılmıştır.⁵ Bu tercümeden istinsah edildiği düşünölen tercümelelerin İstanbul'da birkaç tane olmak üzere, Sivas, Özbekistan, St. Petersburg ve Paris gibi birkaç yerde nüshası vardır. Bunlar üzerinde pek çok inceleme yapılmıştır.⁶ Fakat söz konusu yazmalar üzerinde yapılan çalışmalarda, en azından bazı tercümeleler 734/1334'den öncesine tarihlendirmektedir. Mesela nüshalardan birisini Borovkov incelemiş, onu 'Orta Asya Tefsiri' diye isimlendirmiş ve onun söz varlığını bir sözlükte toplamıştır. Borovkov'un 12-13. yüzyıl aralığına tarihlendirdiği bu nüsha, Kehf sûresinden başlayan satır arası tercüme

⁴ Hamidullah-Yaşaroğlu, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, s. 65; Abdölkadir İnan, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Tercümeleleri Üzerine Bir İnceleme*, DİB Yayınları, Ankara 1961, s. 7-8; Abdölkadir İnan, "Kur'ân'ın Eski Çevirileri ve Oğuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notlar", *TDAY*, Ankara 1960, c. I, s. 88-89; Hidayet Aydar, "Kur'ân Tercümesi", *DİA*, 2002, c. XXVI, s. 405; Mehmet Şeker, "İslâm Tarihinde Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçeye İlk Çevirileri", *Kur'ân Mealleri (Eleştiriler ve Öneriler) Sempozyumu*, DİB Yayınları, Ankara 2007, c. I, s. 15-16; Emek Üşenmez, *Türkçe İlk Kur'ân Tercümelelerinden Özbekistan Nüshası (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler Dizini-Tıpkıbasım)*, Eskişehir 2013, s. 15, 25-28.

⁵ Abdölkadir İnan, "Eski Türkçe Üç Kur'ân Tercümesi", 1952, *TDI*, I/6, s. 12-15; Z. Velidi Togan, "Londra ve Tahran'daki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dair", *İTED*, III/1-2, 1960, s. 134-140; Necmettin Hacıeminoğlu, "Karahanlılar-Karhanlı Türkçesi", *DİA*, 2001, c. XXIV, s. 412; Üşenmez, *Türkçe İlk Kur'ân Tercümelelerinden Özbekistan Nüshası*, s. 25-30.

⁶ Önemli bazı çalışmal şunlardır: İnan, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Tercümeleleri Üzerine Bir İnceleme*; Hamidullah-Yaşaroğlu, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, s. 109-122; Müjgan Cınbur, "Kur'ân-ı Kerîm'in Türk Dilinde Basılmış Tercüme ve Tefsirleri", *Diyanet İlmî Dergi*, 1961, s. 123-141; Hamza Zülfikar, "Çağatayca Bir Kur'ân Tefsiri", *Türkoloji Dergisi*, c. VI, sy. 1, Ankara 1974, s. 153-95; Mehmet Kara, "Doğu ve Batı'da Türkçe Kur'ân Tercüme ve Tefsirleri", *Diyanet Dergisi*, Temmuz-Eylül 1993, c. XXIX, sy. 3, s. 25-36; Abdullah Kök, *Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'ân Tercümesi (TIEM 73 1v-235v/2) giriş-inceleme-metin-dizin* (Doktora tezi), Ankara Ü. SBE, Ankara 2004; Suat Ünlü, "Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçeye Çevrilmesi ve İlk Türkçe Kur'ân Tercümeleleri", *Dini Araştırmalar*, 2007, c. IX, sy. XXVII, s. 9-56; Mustafa Özkan, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yapılmış Kur'ân Tercümeleleri", *Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar*, İstanbul 2010, s. 517-558; Hidayet Aydar, "Kur'ân Tercümesi", c. XXVI, s. 406.

ve tefsirdir.⁷ Özbekistan nüshası üzerinde çalışan Üşenmez ise bu Türkçe Kur'ân tercümesinin 10. yüzyılın sonu 11. yüzyılın başlarında Buhara ve Semerkant civarında Türkçe-Farsça ortak dilde yapıldığı kanaatine ulaşmıştır. Satır aralarına yazılan manaların yukarıdan aşağıya olanları Farsça, aşağıdan yukarıya olanları Türkçedir. Üşenmez'in araştırması, daha önce yapılan bazı çalışmaları teyit eder niteliktedir. Toplam 273 varaktan oluşan nüshanın dili ve tercüme tarzı Türk İslâm Eserleri Müzesi'ndeki 73 numaralı nüsha ile Hekimoğlu Ali Paşa nüshası arasındaki benzerlikler çok fazladır.⁸

Buraya kadar sunulan bilgilere göre Kur'ân'ın ilk Türkçe tercümele-
rinin tarihi 11. yüzyılın başlarına kadar gider. Araştırmalar sürdükçe tari-
hler daha da netleşecektir. Bu bilgilerin işaret ettiği tarihî kesit Türkçe
edebî eserlerin ortaya çıktığı ve Hoca Ahmet Yesevî'nin yaşadığı tarihleri
de içine alır. Burada işaret edilmesi gereken nokta, ilk tercümenin Farsça
olması, sonrakilerde de Farsça ifadelerin bulunmasıdır. Türk illerinde Fars-
çanın varlığı ve onun ilmî alandaki egemenliği bir gerçek olarak karşımıza
çıkılmaktadır. Yesevî'nin de ulemânın beklentisinin aksine Farsça bilmesine
rağmen Türkçe hikmet söylemeyi ve hikmetler içinde âyetlerin Türkçe an-
lam veya mefhumuna yer vermeyi tercih ettiğini görüyoruz.

Türkçe edebî eserler içinde Yesevî'den önce kaleme alınmış olan Kaş-
garlı Mahmûd (ö. 466/1074)'un *Dîvânü lugâti't-Türk* (yazım tarihi 1069)
adlı eserinde araştırmamıza doğrudan veri olacak bir bilgi yoktur. Zemah-
şerî (ö. 538/1144)'nin *Hârizmşahlar Devleti hükümdarı Atsız b. Muham-
med için kaleme aldığı Arapça Mukaddimetü'l-edeb* adlı bir sözlüğü de
Divânü lugâti't-Türk gibidir. Her ne kadar bazı ifadeler Zemahşerî'ye ai-
diyeti tartışmalı olan satır altı Türkçe tercümelemler ilave edilmişse⁹ de onlar
bize malzeme olacak bir veri sunmaz.

Yûsuf Has Hâcib (ö. 470/1077)'in *Kutadgu Bilig* adlı yapıtına gelince,
gerek kendi okumalarımız ve gerekse yapılan araştırmalar, Kur'ân ve hadi-
sinin onun eserdeki fikirlerine kaynaklık eden unsurlar arasında yer aldığını
teyit etmektedir. Ancak o, herhangi bir âyet veya hadise referans vermemiş,
âyetlerin metnini veya muhtevasını zikretmemiş, hangi fikrini Kur'ân'a da-
yandırdığını belirtmemiştir. Yine de dikkatle incelendiğinde kimi sözlerinin
ve fikirlerinin, bazı âyetlerle ya da hadislerle ilgisi kurulabilir.¹⁰ Bu tes-

⁷ A. K. Borovkov, *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'ân Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII yüzyıllar)*, Rusçadan çeviren: H. İ. Usta - E. Amanoğlu, TTK Yay., Ankara 2002, s. 11.

⁸ Üşenmez, *Türkçe İlk Kur'ân Tercümelelerinden Özbekistan Nüshası*, s. 31-40, 771.

⁹ Nuri Yüce, "Mukadimetü'l-Edeb", *DİA*, İstanbul 2006, c. XXXI, s. 120-121.

¹⁰ Cemal Sofuoğlu, "Kur'ân ve Hadis Kültürünün Kutadgu Bilig'deki İzleri", *Dokuz Eylül Ü. İlahiyat F. Dergisi*, İzmir 1989, sy. 5, s. 127-180; Mustafa Alıcı, *Kutadgu*

pitler bizim, Kutadgu Bilig’i Kur’ân’ın veya Kur’ân âyetlerinin teknik ve ilmî anlamda Türkçe tercümesi ile irtibat kurmamızı zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla onu bu çerçevede değerlendiremeyeceğimiz ortaya çıkmış oluyor. Edebî eserler türünden olup 12. yüzyılda, yani Yesevî’ye yakın tarihlerde yaşayan Edib Ahmed b. Mahmûd Yükenkî de Atabetü’l-hakâyık adlı eserinde Kutadgu Bilig’tekine benzer tarzda Kur’ânî referanslara sahip olduğu anlaşılıyor. Onun mısralarındaki ifade ve fikirlerinin yirmi kadar âyetin muhtevasıyla ilgi kurulmuştur.¹¹

Bütün bunlar bize dönemin edebî eserlerinde âyetlerin Türkçe çevirisine ve metinlerinin iktibasına ilişkin açık bir delil bulmanın zorluğunu göstermektedir. Sonuç olarak bu eserlerde Müslüman bilinçten doğan aslî kaynaklara, yani Kur’ân ve hadise dayalı düşüncenin varlığından söz etmemiz mümkündür.

Yesevî ve Kur’ân

a. Kur’ân Müktesebatını Hikmetlere Yansıtması

İslâmî terbiye ve eğitim almış bir müellifin, şairin veya düşünürün, bu altyapıya istinat eden bilgi, bilinç ve tasavvurunu eserlerinde yansıtması doğaldır. Hele hele, Müslümanlara yol gösterme ve nasihat etme amacıyla kaleme aldığı bir eserde dinin naslarına dayanması, onlardan aldığı ruhu fikirlerine katması kesinlikle beklenir. Ahmet Yesevî, bunu hem yapar¹² hem de yaptığını mısralarında dile getirir:

Benim hikmetlerimin madeni hadis
 Bir kimse ondan ateş almasa o habistir
 Benim hikmetlerim isteyenin azığı
 Suçu ne kadar çok olursa olsun
 Benim hikmetlerimin gücü kuvveti Sübhan’dır

Bilig’de Dinî Öğeler, Yüksek Lisans Tezi, Gaziosman Paşa Ü. SBE, Tokat 2012, s. 30-39.

¹¹ Şeker, “İslâm Tarihinde Kur’ân-ı Kerim’in Türkçe’ye İlk Çevirileri”, s. 12-15; Âdem Çatak, “Atebetü’l-Hakâyık’ta Dünya Algısı”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, volume 7/4, Fall 2012, pp. 1177-1202; Gatibe Vagıfkızı, “Etno-Kültüroloji Değerler Kodeksi Olarak: Edip Ahmet Yükenkî’nin Atebetü’l-Hakâyık Eseri”, *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi Bildiriler*, Eskişehir 2014, s. 399-406.

¹² Yesevî’nin Kur’ân âyetlerini hikmetlerinde kullanma tarzı hakkında bkz. Çalışkan, “Ahmed Yesevî Düşüncesinde Kur’ân’ın Yeri...”, s. 415-426; Bilal Deliser, “Ahmed Yesevî’nin Dîvân-ı Hikmeti’nde Âyet ve Hadisleri Kullanış Biçimi”, *Vuslatının 850. Yılında Hoca Ahmet Yesevî Sempozyumu - Çalıştayı - Sergisi Sempozyum Bildirileri ve Sergi Kataloğu*, edit. Ö. Zaimoğlu, Antalya 2016, s. 99-110.

Eğer okuyup bilsen Kur'ân'ın manasını görürsün
Benim hikmetlerim hem de sultandır
Çölü anında yapar gülistan.¹³

Kur'ân âyetlerinin tercümesini yapmak ya da onların içeriğini çeşitli ortam ve araçlarda kullanmak, belli bir ilmî birikimi gerektirir. Yesevî'nin ilim tahsili için küçük yaşta Buhara'ya gittiği, orada güçlü bir eğitim aldığı, Arapça ve Farsçayı, İslâmî ilimleri, özel olarak da Hanefî fikhını öğrendiği, devrin önde gelen büyük mutasavvıfı Şeyh Yûsuf Hemedânî (ö. 535/1140)'ye intisab ettiği, bir müddet sonra Yesi (bugünkü Türkistan) şehrine geldiği ve ölünceye kadar burada çevresini irşad ettiği, sohbet halkaları ve hikmet meclisleri oluşturduğu bilinmektedir.¹⁴ Bu ilmî temel Kur'ân'ı anlamaya, âyetlerin anlamını ve tefsirini kendi dilinde ifade etmeye yetecek bir seviyeye işaret eder. Fetih sûresini okuyup anlamını soruşturduğunu dile getirdiği birinci hikmetteki dörtlük şöyledir:

İnnâ fetehnâ'yı okuyup mana sordum
Işık saldı, kendimden geçip didar gördüm
Selam verdim “Üskut!” dedi, bakıp durdum
Yaşımı saçıp, çâresiz kalıp durdum ben.¹⁵

Fetih sûresini okuduğuna ve onun anlamını araştırdığına göre bu salt bir literal okuma sayılamaz. “Mana sormak” birkaç anlama gelir. Birisi sûredeki âyetlerin Türkçe olarak ne dediğini anlama ve anlatma isteğidir. Yesevî'nin yaklaşım ve amacına daha uygun olan ikinci anlam ise hikmet arayışındaki birinin bu sûrenin vermek istediği mesaj ve muhatapların gönüllerinde açılan duygu yönüdür. Şayet sûrede anlatılan olaylarla eşleştirerek düşünecek olursak diyebiliriz ki, onun dünyasında fetih, kendi zamanına kadar Müslüman olan coğrafyada henüz İslâm ile buluşmamış ya da buluşup da onu içselleştirmede zayıf kalmış bozkır insanların gönüllerine İslâm'ın yüceliğini, Allah'a kesin bağlanmanın hazzını, Hz. Mu-

¹³ Ahmet Yasavi, *Divani Hikmet (Avdarma, transkripçiya, matn, sözdik)*, dayındağan: T. Kızır, K. Mustafaeva, Turan Baspahanasi, Türkistan 2010, s. 330; Hoca Ahmed Yesevî, *Divân-ı Hikmet*, edit. Mustafa Tatcı, Ahmet Yesevî Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, Ankara 2016, s. 489 (Hikmet'lerden alıntılar iki farklı nüshadan alınmış olup Türkiye Türkçesi'ne aktarımında tasarruflarımız olmuştur).

¹⁴ Kemal Eraslan, “Ahmed Yesevî”, *DİA*, İstanbul 1989, c. II, s. 159-161; Dosay Kenjetay, “Hoca Ahmed Yesevî: Yaşadığı Devir, Tarikatı ve Tesiri”, *Tasavvuf Dergisi*, Ankara 1999, s. 105-122; Andras J. E. Bodrogligeti, “The Impact of Ahmad Yasavi's Teaching on the Cultural and Political Life of the Turks of Central Asia”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten*, 1992:2, s. 35-41; *Ahmed Yesevî*, edit. Necdet Tosun, Ahmet Yesevî Ü. Mütevelli Heyet Bşk. Yay., Ankara 2015, s. 15-21.

¹⁵ Ahmet Yasavi, *Divani Hikmet (Avdarma, transkripçiya, matn, sözdik)*, s. 190; Hoca Ahmed Yesevî, *Divân-ı Hikmet*, s. 48.

hammed sevgisi ve bağlılığını yerleştirmek demektir. Nihayet tasavvuf kültürü açısından bakacak olursak, onun, manevi açılmaları/fetihleri bu sûre üzerinden araştırdığı çıkarımında bulunabiliriz. Hemen ilave edelim ki, “mana sormak” ifadesi, onun hikmetlerinde kullandığı özel bir ifade, belki kendisine özgü bir kavramdır.

Hikmetlerinde, Fetih sûresi dışında birkaç sûreyi ve birçok âyeti okuduğuna veya okunmasını tavsiye ettiğine, bazılarının da anlamlarını hikmetlere taşıdığına göre o, Kur’ân’ı (ve hadisi), edebiyat özellikle şiir üzerinden henüz İslâmî bilincin kökleşmediği halkın gündeminde tutmayı arzu etmiş, bu arada edebiyatı da din ile buluşturmuştur, diyebiliriz. Bu kavrayış ve tatbiki ile örneklerini yukarıda verdiğimiz kendinden önceki edebiyat akımının yaklaşımını bir adım daha öteye taşıdığı da belgelenmiş oluyor. O bunu yaparken halkına da bir çağrısı vardır:

Ümmet olsan, gariblere uyar ol
Âyet, hadisi her kim dese duyar ol.¹⁶

Bahsettiğimiz yaklaşımı, özellikle bilenlerin dinin kaynaklarından uzaklaşmasına yönelttiği eleştiride de dikkate şayandır:

Gönlüm katı, dilim acı, özüm zalim
Kur’ân okuyup amel kılmıyor sahte âlim.¹⁷

Onun düşüncesinde bir anlam kavrayışının olduğu açıktır. Bunu şöyle de ifade edebiliriz: Âyet ve hadislerin anlamını ihmal etmek, salt lafzî okuma ile yetinmek, ilimden uzaklaşma ya da ilme ulaşamama demektir. İşte mısralar:

‘Fe’l-ya’lemûne’l-âlimûn’u okur âlim
Manasını bilmeyen onun olur zalim
Manasını anlayanların giysisi aba
Âlim değil, câhildir o, dostlarım!...

‘Ben âlimim’ der kitap okur ama mana okumaz
Birçok âyetin manasını asla bilmez
Kibir ve ben benliği dine uymaz
Âlim değil, câhildir o, ey dostlarım!¹⁸

Dikkat edilirse yer verdiğimiz birkaç mısradan bile Yesevî’nin güçlü eleştiri yeteneği fark edilir. Bu mısralara göre onun eleştiri oklarından sa-

¹⁶ Ahmet Yasavi, *Divani Hikmet (Avdarma, transkripciya, matin, sözdik)*, s. 189; Hoca Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, s. 44.

¹⁷ Ahmet Yasavi, *Divani Hikmet (Avdarma, transkripciya, matin, sözdik)*, s. 189; Hoca Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, s. 45.

¹⁸ Ahmet Yasavi, *Divani Hikmet*, s. 209; Hoca Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, s. 184-185.

dece dindarlıktan uzak olanlar değil, aynı zamanda ilminin gereğini yerine getirmeyen âlimler ile âyet, Kur'ân bilmeyip âlim geçinenler, kendisinin âlim olduğunu zannedenler de nasibini almıştır. Bu da yetmez, dinî tâlimlerden uzak şekilci sûfilere de ağır eleştiriler yöneltir. Sadece eleştiri değil hakkı teslim ettiği de elbette olacaktır:

Âlim odur kış boyu oturup tahsil eylese
Gece gündüz Rabb'ine ağlasa
'Fe'l-yedhakû'¹⁹ âyetini tefsir eylese
Öyle âlim gerçek âlim olur, ey dostlarım!²⁰

Hikmetlerin sonunda Kur'ân'ın tilavetini düzgün yapma, tâlimlerini uygulama ve manalarını anlama bakımından ilminin yetersizliğini de mütevazı bir üslupla itiraf eder:

Med ile irab ve teşdidleri değiştirerek okusam
Bu kelama her hatalar benden geçse affet
Vaad âyeti emreden âyetten ayıramazsam
Böylesi anlayamadığım bazı şeyler benden çıksa affet
Kur'ân'ın izzet ve hürmetini yerine getirmesem
Edepsizlik, akılsızlık benden çıksa affet.²¹

İtiraz, eleştiri ve tavsiyelerine göre Ahmet Yesevî, âlim olsun, câhil olsun, her müminin inandığı kitabın hem hakkını vermesini, yani onun isteklerini yerine getirmesini hem de o kitabı anlamasını ister. Esasında bu ikisi birbiriyile içli dışlıdır, biri olmasa diğeri eksik kalır. Çünkü bir kimsenin Kitab'ın isteklerini yerine getirebilmesi için onu anlaması gerekir. Yesevî işte bu isteğini herkese duyurabilmek için âyetlerden iktibaslar yapar, onların anlamını veya muhtevasını özlü şekilde yansıtma yoluna gider. Hikmetlerde yer verilen âyetlerden kelime, ifade veya cümle iktibasları metinsel olduğu için tespiti zor değildir. Bu tarzda tespit ettiklerimizden²² örnekler çoktur. O, seçtiği âyetleri anlatacağı konularla ilişkilendirmiş, anlattıklarını açıklamak ya da pekiştirmek için âyetlerden iktibaslar yapmıştır. Söylediklerimizi göstermesi bakımından şu iki misali verelim:

Dört yüz kırk dört peygamber, mürsel, nebi
Kalmadı bu cihanda göçtü hepsi

¹⁹ Tevbe, 9/82.

²⁰ Ahmet Yasavi, *Divani Hikmet*, s. 209; Hoca Ahmed Yesevî, *Divân-ı Hikmet*, s. 184.

²¹ Ahmet Yasavi, *Divani Hikmet*, s. 287; Hoca Ahmed Yesevî, *Divân-ı Hikmet*, s. 108.

²² Ahmet Yasavi, *Divani Hikmet*, s. 192, 195, 200, 201, 206, 213, 229, 312; Hoca Ahmed Yesevî, *Divân-ı Hikmet*, s. 50, 58, 71, 74, 77, 82, 94, 112, 121, 130, 132, 136, 139, 142, 153, 155, 160, 172, 176, 184-185, 203, 215, 220, 221, 230, 231, 234, 282.

‘Küllü nefsin zâikakü’l-mevt²³ âyeti
 Kur’ân içinde bundan haber verir imiş²⁴
 ‘Küllü men aleyhâ fân²⁵ âyetinde
 Bir Allah’tan başka mahlûk ölür imiş
 İsrafil suru alıp üflediğinde
 Kabirden yeni deri giydirilerek kopar imiş²⁶

Şunu da belirtelim ki, her ne kadar kendisi, “Âyet, hadis anlamından söyledim”, “Âyet, hadis beyan etsem...”²⁷ gibi tefsir yapmayı ifade eden sözler söylese de hikmetlerde âyetlerin tefsirine rastlamak olanaksızdır. Bunlardan biz, basit bir şekilde âyetleri açıkladığını anlarız. Onun amacının hitap ettiği insanların basit seviyede Kur’ân’ın mesajından haberdar etmek olduğu söylenebilir. İşte Yesevî’nin âyetlerin anlamını veya muh-tevasını özlü şekilde yansıtmaya burada devreye girer. Kutadgu Bilig ve Atabetü’l-hakâyık’ın anlatımında âyetleri istihdam tarzı ile yaklaştığı yer burasıdır. O, bu tarz anlatımı çok yaygın kullanır.²⁸ Örneğin Kur’ân’da çokça anlatılan Firavun kıssası ile bir kez anlatılan Karun kıssası ve Allah elçisi Mûsâ’nın onlarla mücadelesi²⁹, özlü bir şekilde şöyle dile getirilmiştir:

Firavn, Karun şeytan sözünü sıkı tuttu
 Bu sebepten yer yarıldı onu yuttu
 Mûsâ Kelîm öğüt verici olup sözler söyledi
 Kulak tutmayan o iki öldü murdar³⁰

b. Kur’ân Tercümesine Karşı Çıkanlara Gösterdiği Reaksiyon

Yesevî’nin düşünce dünyasında ve sonraki kuşaklara bıraktığı mirasta mutlak surette işaret edilmesi gereken önemli bir nokta, onun dile olduğu kadar dine yapmış olduğu katkıdır. Türkçeyi bir şiir dili, gönül ve dinî duyguları terennüm aracı yapması, bu dilin yaşamasına büyük bir destek olmuştur. Dine gelince; onun, hikmetlerinde Kur’ân’ın Türkçe tercümesi meselesine farklı bir boyut kattığını görüyoruz. Yukarıda da işaret edildiği

²³ Enbiyâ, 21/35.

²⁴ Hoca Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, s. 221.

²⁵ Rahmân, 55/26.

²⁶ Hoca Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, edit. M. Tatçı, s. 230.

²⁷ Hoca Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, edit. M. Tatçı, s. 72, 81.

²⁸ Ahmet Yasavi, *Divani Hikmet*, s. 189, 194, 196, 200, 205, 209, 226, 287, 330, 331; Hoca Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, s. 44, 45, 53, 60, 64, 72, 81, 96, 108, 138, 157, 197, 172, 180, 184, 185, 206, 221, 231, 248, 284, 489.

²⁹ Tâ-Hâ, 20/24-76; Şuara, 26/10-56; Kasas, 28/ 76-81; Ankebût, 29/39-40; Mümin, 40/23-24.

³⁰ Hoca Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, edit. M. Tatçı, s. 197.

gibi o devirde Türkler arasında ilim dili olarak Farsçanın egemenliğinin olduğu anlaşılıyor. Fakat halkın farklı bir dil konuşuyor olması, din dilinin onlara ulaşmasında bir engel teşkil ediyordu. Yesevî tam da bu noktada devreye giriyor ve dini, hitap ettiği kitlenin dilinden anlatmaya çalışıyor. Dolayısıyla dinin asıl metinlerini de onların dili ile ifade etme gereği duyuyor. Esasında mesele bu kadar gerçekçi olduğu kadar basittir de. Ne yazık ki bu gerçekliğe karşı duran bir cephe vardır. Yesevî'nin dilinden okuyalım:

Hoş görmemekte âlimler sizin dediğiniz Türkçeyi
 Âriflerden işitsen açar gönül ülkesini
 Âyet hadis anlamı Türkçe olsa uygundur
 Anlamına yetenler yere koyar borkünü...

Miskin, hâlsiz Hoca Ahmet yedi atana rahmet
 Fars dilini bilir ama Türkçeyi güzel söyler.³¹

Mısralarda açıkça görüldüğü gibi Ahmet Yesevî, âyet ve hadislerin Türkçe manasının söylenmesinin uygun olacağını savunmaktadır. Bu savunusunda hem gerçekçi hem haklıdır. Hitap ettiği kesim böyle hareket etmesini gerekli kılmıştır. Yazının ön sayfalarında belirttiğimiz gibi Kur'ân'ın Arapça dışında bir dile tercüme edilip edilemeyeceği baştan beri tartışılan bir konudur. Yesevî'nin mısraları, tercüme meselesine hâlâ olumsuz bakan ciddi bir direncin, hem de ulemâ kesiminden gelen direncin varlığını ispat eder. Her ne kadar o, ulemânın tercümeyi kabul etmeme gerekçesini belirtmese de bunun sebebinin tahmin etmek çok zor değildir. Yesevî ise tercümenin olabileceğine kani olan tarafta yer almış, kendisi bizzat hikmetlerde âyetlerin ya metnine, ya manasına ya da mefhumuna yer vererek tutumunu açıkça sergilemiştir. Bu tutumun Kur'ân'ın Türkçeye tercüme tarihinde ciddi bir adım olması bir yana, nihaî planda dinin/İslâm'ın Türkçe ile yorumu anlamına geldiği tartışma götürmez. Üstelik o, salt Türkçe ile hareket etmektedir. Hâlbuki gördüğümüz gibi, Türk illerinde ondan önceki Kur'ân tercümelerinde ya sadece Farsça ya da Farsça-Türkçe karışık kullanılmıştı.

Sonuç

11-12. yüzyıllar Türkistan-Mâverâünnehir bölgesi, en azından edebiyat ve Kur'ân tercümesi bakımından ilmî ve kültürel hamlesi ile dikkatleri çeker. Bu gelişme 10. yüzyıldaki Buhara-Harezmi bölgesindeki benzer kalkınmadan bir asır sonrasına denk gelir. Fetih ve Müslümanlaşma tarihine bakınca bu durum doğal karşılanmalıdır. Türkistan'da bahse konu döneme katkı sunmuş olan fikir ve din önderlerinden birisi de Hoca Ahmet Ye-

³¹ Ahmet Yasavi, *Divani Hikmet (Avdarma, transkripçiya, matin, sözdik)*, s. 327; Hoca Ahmed Yesevî, *Divân-ı Hikmet*, s. 169-170.

sevî'dir. Çalışmada, hikmetlerin müsaade ettiği ölçüde, onun fikriyatı ve girişimine dair bir araştırma yapılmıştır.

Hoca Ahmet Yesevî'nin Dîvân-ı Hikmet üzerindeki bu küçük inceleme-memiz, onun Kur'ân anlayışını ve Müslümanın onunla ilişkisinde hangi tasavvura sahip olduğunu ortaya koyar niteliktedir. Buna göre Kur'ân, ona inananlar tarafından anlaşılması gereken bir Kitap'tır. Sadece anlaşılma yetersizdir, aynı zamanda dinî-ahlâkî yaşantıyla sergilenmesi gerekir. O, işte bu hedefe ulaşabilmek için şiir diliyle ifade ettiği ve adına 'hikmet' dediği fikirlerinde âyetlerden iktibaslar yapar, onların anlamını veya muhtevasını özlü şekilde yansıtmaya çalışır. Onun amacı insanların basit seviyede Kur'ân'ın mesajından haberdar olmalarını sağlamaktır. O hâlde diyebiliriz ki, ona göre Kur'ân, sadece ulemânın anlaması ve yorumlamasına özgü bir Kitap değildir, halk da Kitap'ını kendi dilinden anlamalıdır. İnanıldığı Kitap'ı kendi dilinde anlamak isteği elbette ki her mümin için doğal bir haktır. Kur'ân da defaatla kendisinin anlaşılması ve üzerinde düşünülmesi gereğini vurgular. Öte yandan onun Kur'ân'ı böyle bir alana çekmesi, Türk dilindeki tefsir ve mealler tarihinde ilk teşebbüsler arasında yer alır.

Tam bu noktada Kur'ân'ın tercümesi ile ilgili ikinci bulgu karşımıza çıkıyor. Buna göre bazı âlimler Kur'ân'ın Türkçe meal ve tefsirine karşı çıkarken o, Kelâmullah'ın manalarının Türkçe de ifade edilebileceğini savunmuştur. Yesevî'nin fikri mücadelesinde ve hikmetlerindeki bu savunusu, Kur'ân'ın tercümesi ve Arapça dışındaki dillerle tefsir yapılmasının tarihine dikkat çekici bir nottur. Bu zihniyet, tarihte her zaman vardı. Onlar Kur'ân'ı o kadar kutsuyorlar ki, onu biz anlayamayız, tefsir de edemeyiz; ancak sahâbe anlar; o tercüme edilemez, çünkü o muhteşem bir dil harikasıdır, ifade ve üslubuyla hatta cümle yapısı ve seçilen kelimelere kadar icâza sahip bir Kitap'tır. Aslında bu zihniyet, klasik selefi zihniyetin bir parçasını temsil eder. Bunun günümüzde ulu orta söylenen 'selefi' tabirinden farkı büyüktür. Çünkü bugün bu kavram, büyük oranda ideolojik ve çok maksatlı bir hâle dönüştürülmüştür.

Son olarak belirtelim ki, ulemânın direnci, Kur'ân'ın çevirisi konusunda bir talihsizlik sayılabilir. Türk dilinde meal ve tefsirlerin ortaya çıkışının gecikmesinde tercümeyle iyi bakmayan bu tutumun payı olmalıdır. Şayet daha esnek olunsaydı belki erken bir tarihte tercüme yapılabilirdi. Ancak yine de direnç fazla dayanamamış ve meal yapılmıştır. Bunun en güzel delili Türkçe meallerin Yesevî'nin yaşadığı tarihe yakın bir zamanda başlamış olmasıdır.

Yesevî'nin Kur'ân ve hadise fazla yer vermesinden üçüncü bir bulguya ulaşıyoruz. Onun âyetlerden iktibas yapmak, onların muhteva veya anlamlarını yansıtmak suretiyle Kur'ân'ı (ve hadisi) şiire katma tarzı, İslâmî

Türk Edebiyatı için ciddi bir yol açımı olduğu muhakkaktır. Böylece o kendisinden önce başlamış olan bir tarzı, bu edebiyatın bir daha terk etmeyeceği yaklaşım olarak yerleştirdiğini söylemek, büyük bir iddia olmasa gerektir. Öte yandan bu tutumuyla, halk tabakalarının kültürü içine basit ama derin bir şekilde Kur'ân'ın mana ve mefhumlarını yerleştirmeyi başarmış gözükmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, 11-12. yüzyıl Türkçe edebî eserlerinde, aslı kaynaklara dayalı bir düşünce ve Müslüman bir bilinç vardır. Ahmet Yesevî özelinde baktığımızda onun hikmetlerinde çıtayı bir hayli yükselttiğini görürüz.

Kaynakça

- Abay, Muhammed, “Türkçedeki Kur'ân Meallerinin Tarihi ve Kronolojik Bibliyografyası”, *TALİD*, 2012, c. X, sy. 19-20, s. 231-301.
- Akseki, Ahmed Hamdi, *Namaz ve Kur'ân -Namazda Kur'ân Okuma Me-selesi-*, haz. H. Altuntaş, DİB Yayınları, Ankara 2012.
- Alıcı, Mustafa, *Kutadgu Bilig'de Dinî Öğeler*, Yüksek Lisans Tezi, Gaziosman Paşa Ü. SBE, Tokat 2012.
- Atalay, Orhan, “Kur'ân'ın Başka Dillere Çevrilmesi Ekseninde Ortaya Çıkan Tartışmaların Tarihsel Arka Planı”, *Kur'ân Mealleri (Eleştiriler ve Öneriler) Sempozyumu*, DİB Yayınları, Ankara 2007, c. I, s. 29-44.
- Aydar, Hidayet, “Kur'ân -Tercümesi”, *DİA*, 2002, c. XXVI, s. 404-409.
- Bodrogligeti, Andras J. E., “The Impact of Ahmad Yasavi's Teaching on the Cultural and Political Life of the Turks of Central Asia”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Belleten, 1992:2, s. 35-41.
- Borovkov, A. K., *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'ân Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII yüzyıllar)*, Rusçadan çev. H. İ. Usta - E. Amanoğlu, TTK Yay., Ankara 2002.
- Çatak, Âdem, “Atebetü'l-Hakâyık'ta Dünya Algısı”, *Turkish Studies -International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, vol. 7/4, Fall 2012, pp. 1177-1202.
- Deliser, Bilal, “Ahmet Yesevî'nin Dîvân-ı Hikmeti'nde Âyet ve Hadisleri Kullanış Biçimi”, *I. Uluslararası Akdeniz Sanat Sempozyumu (Antalya 23-25 Mayıs 2016): Vuslatının 850. Yılında Hoca Ahmet Yesevî Sempozyumu-Çalıştay-Sergisi Sempozyum Bildirileri ve Sergi Kataloğu*, edit. Ö. Zaimoğlu, Antalya 2016, s. 99-110.
- Eraslan, Kemal, “Ahmed Yesevî”, *DİA*, İstanbul 1989, c. II, s. 159-161.
- Hacıeminoğlu, Necmettin, “Karahanlılar-Karhanlı Türkçesi”, *DİA*, 2001 c. XXIV, s. 404-412.
- Hamidullah, Muhammed-Yaşaroğlu, Macit, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi ve Türkçe Tefsirler Bibliyografyası*, Yağmur Yayınevi, İstanbul 1965.

- İnan, Abdülkadir, “Eski Türkçe Üç Kur’ân Tercümesi”, *TDI*, I/6, 1952, s. 12-15.
- _____, “Kur’ân’ın Eski Çevirileri ve Oğuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notlar”, *TDAY* Ankara 1960, 1, s. 88-89.
- _____, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Tercümeleri Üzerine Bir İnceleme*, DİB Yayınları, Ankara 1961.
- Kenjetay, Dosay, “Hoca Ahmet Yesevî: Yaşadığı Devir, Tarikatı ve Tesiri”, *Tasavvuf Dergisi*, Ankara 1999, s. 105-122.
- Togan, Z. Velidi, “Londra ve Tahran’daki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dair”, *İTED*, III/1-2, 1960, s. 134-140.
- Sofuoğlu, Cemal, “Kur’ân ve Hadis Kültürünün Kutadgu Bilig’deki İzleri”, *Dokuz Eylül Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, İzmir 1989, sy. 5, s. 127-180.
- Şeker, Mehmet, “İslâm Tarihinde Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçeye İlk Çevirileri”, *Kur’ân Mealleri (Eleştiriler ve Öneriler) Sempozyumu*, DİB Yayınları, Ankara 2007, c. I, s. 13-21.
- Tok, Fatih, “Ebû Hanîfe’ye Göre Kur’ân ve Tercümesi”, *Eskişehir Osman-gazi Ü. İlahiyat F. Dergisi*, 2015, c. II s. 269-292.
- Üşenmez, Emek, *Türkçe İlk Kur’ân Tercümelerinden Özbekistan Nüshası*, Eskişehir 2013.
- Vağfıkızı, Gatibe, “Etno-Kültüroloji Değerler Kodeksi Olarak: Edip Ahmet Yükneki’nin Atebetü’l-Hakâyık Eseri”, *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi*, Eskişehir 2014, s. 399-406.
- Yesevî, Hoca Ahmed, *Dîvân-ı Hikmet*, edit. Mustafa Tatcı, Ahmet Yesevî Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, Ankara 2016.
- _____, *Divani Hikmet (Avdarma, transkripciya, matn, sözdik)*, dayındağan: T. Kıdır, K. Mustafaeva, Turan Basphanasi, Türkistan 2010.
- Yüce, Nuri, “Mukadimetü’l-Edeb”, *DİA*, İstanbul 2006, c. XXXI, s. 120-121.